

ки авторам вдалося піти далі у порівнянні зі своїми попередниками, читачеві судити буде важко, бо пронумеровані посилання до вступу виявилися загубленими (на стор. 464 огляд літератури і джерел починається з розділу I).

Оскільки серія «Історія регіонів України», очевидно, матиме продовження, хотілося б побажати авторам більшої теоретико-методологічної чіткості у визначенні жанру та напрямку своїх видань. Вважаю, що концепти «мікрорегіон», «мікрорегіональна історія», які були запропоновані у книзі про Лисянщину і виявилися «незатребуваними» у рецензованому виданні, можуть бути дуже вдалою структурною домінантою такого типу досліджень. Отже, варто подбати про те, щоб вписати новий науковий напрям – дослідження мікрорегіональної історії – у загальну структуру історичної регіоналістики, представивши водночас вихід у сферу міждисциплінарності як ознаку його відмінності від «класичного» історичного краєзнавства.

Я.В.Верменич (Київ)

Карев Д.В. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. – Вильнюс: ЕГУ, 2007. – 312 с.

Карев Д.В. Білоруська й українська історіографія кінця XVIII – початку 20-х рр. XX ст. у процесі генезису й розвитку національної історичної свідомості білорусів та українців. – Вільнюс: ЄГУ, 2007. – 312 с.

Монографія відомого білоруського дослідника Дмитра Володимировича Карева, яка побачила світ у видавництві Європейського гуманітарного університету (Вільнюс), без перебільшення має піонерний характер, оскільки репрезентує одразу кілька цілком нових напрямів історіографічних досліджень. Відтак потрібно не тільки запропонувати її огляд українському читачеві, а й бодай коротко окреслити ті перспективи, які пропонує автор. Монографія виконана у доволі трудомісткому, а тому й не дуже поширеному жанрі аналітичної компаративної історіографії. До її новаційних аспектів також можна зарахувати широке глумачення історіографічного процесу, який, на думку дослідника, включає в себе не тільки генезу власне наукового знання, але і його постійну суспільну рефлексію на рівні елітної та масової історичної свідомості. Перспективною є спроба здійснення типології історіографічних джерел, що працює на становлення нового напрямку – «джерелознавство історіографії».

Рецензована монографія має неабияку наукову та суспільну актуальність, оскільки пропонує авторський погляд на проблеми, які становлять значний інтерес як у загальнометодологічному плані, так і щодо розгляду конкретних дослідних тем і сюжетів. Автор утілює досить амбітний науковий проект, який полягає у дослідженні проблеми становлення білоруської національної історіографії («текст» в авторському розумінні) у зіставленні з аналогічним процесом у межах української історичної науки («контекст») і самоусвідомлення білорусів та українців періоду модерного націєтворення кінця XVIII – початку 20-х рр. XX ст. У монографічному форматі таке дослідження здійснено вперше. Запропонований порівняльний підхід видається повністю виправданим, оскільки обидва народи перебували в доволі подібній підімперській ситуації і вирішували аналогічні завдання як у сфері ідентифікації, так і щодо формування нової якості власного історичного знання. При цьому автор демонструє справді фахове розуміння цих складних процесів. Вони розглянуті відповідно до реальної альтернативної історіографічної ситуації, коли за «право на життя» змагалися не тільки вказані національні парадигми, але й домінуючі у силу політичних чи культурних обставин «річпосполитські», «західноруські», «спільноруські», «литовські» та інші інтелектуальні й ідеологічні конструкти.

Монографія має традиційну структуру і побудована на класичних науково-методичних принципах. У першій главі автор подає детальний аналіз історіографії проблеми та джерельної бази, необхідної для її студіювання. Упадає в око, що остання є доволі представницькою й окрім власне історіографічних джерел включає велику кількість неопублікованих документальних матеріалів із багатьох архівів Східної Європи, які вперше вводяться до наукового обігу. Урізноманітнює джерельну базу періодика, публі-

цистика, мемуари, епістолярій, матеріали особового походження. Варто відзначити особливу увагу, навіть рафіновану прискіпливість, автора до джерелознавчого аналізу, у межах якого він вважає важливим не тільки інформаційні можливості самого «джерельного поля», а й ефективність дослідницьких методів і прийомів, які з відповідною коректністю застосовуються у роботі з джерелами. Помітним методологічним здобутком дослідника є виявлення важливої тенденції появи нових видів джерел і введення їх у науковий обіг, відповідно до процесу зміни різних модифікацій форм історичної пам'яті. Останнє явище він вважає закономірним наслідком «кристалізації» нових типів культур у Східній Європі. Таке «включення» історіографічних та інших джерел у загальний процес культурогенезу, гадаємо, є цілком відповідним найсучаснішим принципам дослідження. Більше того, автор має цілковиту рацію, коли зауважує про особливе значення для аналізу джерел професійної технології, яка вироблена у сфері дослідження соціальної історичної психології (с.35–36). Такий підхід, справді, може бути серйозним запобіжником від «модернізму» при розгляді історичної свідомості минувшини. Характерною особливістю джерелознавчого аналізу є те, що він виконаний певним чином «на виріст», тобто охоплює значно більше інформації, ніж це потрібно для розкриття заявленої проблематики. Тому ця частина монографії становить додатковий прикладний інтерес для широкого кола дослідників історії української, білоруської та російської історичної науки, розвитку архівної справи, археографії, наукової періодики, біографій окремих істориків чи представників родової еліти тощо.

Джерелознавчий огляд автор завершує пропозицією щодо кількох перспективних дослідних проектів історіографічного (точніше джерелознавчо-археографічного) характеру. Серед них – серія публікацій «Білорусистика. Пам'ятки історичної думки»; створення зведеного каталогу документальної спадщини істориків України, Білорусії; розробка типології історіографічних джерел із метою виявлення їх репрезентативності. Можна приєднатися до думки автора, що успішна реалізація останнього проекту дозволила б упровадити у навчальний процес і практику історіографів Білорусії та України згаданий на початку новий науковий напрям – «Джерелознавство історіографії». Гадаємо, що така інтелектуальна новація цілком на часі.

Щодо дослідження конкретної проблематики, заявленої у рецензованій монографії, то автор зауважує різні евристичні можливості наявного комплексу історіографічних джерел. Він є цілком репрезентативний для реконструкції історичної думки професійних істориків та історичної свідомості інтелектуальної й політичної еліт Білорусії та України означеного часу, але слабо відображає масову історичну свідомість. Отже, констатація того, що проблема типології та репрезентації джерел, які б дозволяли достеменно реконструювати історичну свідомість «нижчих верств» білоруського та українського суспільств, ще не розроблена ані в українській, ані в білоруській історіографії має розглядатися як спонукальний чинник.

У наступних главах дослідник шляхом неупередженого аналізу різномірних чинників послідовно розглядає еволюцію білоруської та української історичних наук у національній парадигмі. Усе це дозволило йому повністю реалізувати мету дослідження.

У другій главі, яка охоплює період XVII – початку 30-х рр. XIX ст., автор на тлі доброго розуміння світоглядного та філософського контексту доби аналізує початки формування історичних знань і становлення історичної свідомості. У параграфі 2.1, який охоплює найбільший хронологічний відрізок, у тезовій формі висвітлено основні тенденції розвитку історичної науки ранньомодерного часу. Тут же автор пропонує власне розуміння «основних періодів «легітимації» історії у рамках системи історичного бачення при формуванні освіченої еліти Великого князівства Литовського. Таких періодів виокремлено три: 20–90-ті рр. XVI ст., XVII ст. – 40-ві рр. XVIII ст., 50–90-ті рр. XVIII ст. Сутність описаних процесів визначається через виявлення дії цивілізаційних впливів, політичних, конфесійних та ідеологічних чинників, які визначали інтелектуальне обличчя Білорусії й України вказаного часу. Незважаючи на певний схематизм, запропонований автором аналіз історіографічного процесу виглядає цілком аргументованим. Також можна погодитися з тим, що народження історичної науки нового часу у ВКЛ і Правобережній Україні було результатом «взаємодії трьох основних чинників: корінних зрушень у соціальній психології освіченої шляхти Речі Посполитої, нових документів, як явищ культури та історичної пам'яті, та впливу на ментальність освіченої меншості ідей та етики європейського Просвітництва» (с.61). Новації в історичній сфері не могли не позначитися й на змінах в архівній справі

ВКЛ, ставленні до збереження документів тощо. Зрештою, на основі проведеного аналізу автор виділяє три етапи становлення історичної свідомості білорусів та українців усього періоду існування ВКЛ і Речі Посполитої: «літописний період» (охоплює XIII–XV ст.), «епоху переходу» (XVI ст.) та «час становлення історії як науки» (XVII–XVIII ст.) (с.70). Вельми цікавими видаються авторські спостереження над функціонуванням спільного історичного простору Речі Посполитої і початком нового етапу в існуванні української і білоруської культур, включно з історичною наукою, який настав унаслідок розділення цього простору. Звернуто також належну увагу на особливості розвитку української історичної думки. Зрештою, автор доходить важливого висновку, що у «кінці XVIII ст. українська історіографія, на відміну від білоруської, на «старті» процесів націєгенезу мала низку суттєвих переваг», які дозволили краще реалізувати історичний національний «проект» у XIX ст. (с.75).

Зміст параграфа 2.2 виявився значно ширшим, ніж його назва – «Початок білоруського й українського джерелознавства». Насамперед дослідник аналізує процес входження Білорусії та Правобережної України до складу Російської імперії і його наслідки. Ця оцінка здебільшого стосується соціально-економічної сфери і побудована за принципом «врівноваження» позитивів та негативів. Проте тут автор усе ж виявляє зміни соціальних характеристик пануючого шляхетського стану і трансформацію його політичної ролі та ідентифікації. Далі відображена політика офіційного Санкт-Петербурга стосовно приєднаних територій, яка у різні періоди (за різних імператорів) була то максимально ліберальною, то жорстко репресивною. У цих умовах відбувається цілком очікувана актуалізація історичних знань про минуле Білорусії та Правобережної України. Офіційна позиція у цьому питанні була також цілком прогнозованою – указані території розглядалися як невід'ємні складові «російської («русской») держави», свого часу відокремлені від неї, а тепер повернуті до її складу. У контексті формування концептуальних засад і джерельного комплексу офіційної історіографії проаналізовано наукову діяльність М.Бантіша-Каменського.

Д.Карев зауважує, що остання чверть XVIII – початок XIX ст. були для російського наукового світу періодом «першого знайомства» з Білорусією та Правобережною Україною. З іншого боку, розділи Речі Посполитої породили небачений інтерес до історичних пошуків у середовищі місцевої колонізованої інтелігенції. Під цим кутом зору розглянуто наукову спадщину низки вчених та діячів, маловідомих українському читачеві – С.Богущ-Сестренцевича, Й.Лелевеля, І.Даниловича, І.Ярошевича, І.Онацевича, І.Лобойка, М.Бобровського. Переважна більшість із них були пов'язані з Віленським університетом, провідним на той час центром формування історичного знання про білоруські та литовські землі. Іншим «центром тяжіння» у першій третині XIX ст. було коло співробітників графа М.Румянцева. Серед них автор виділяє постать І.Григоровича – зачинателя білоруської археології.

У цілому можна погодитися з висновком Д.Карєва щодо висхідного розвитку білоруської історіографії у першій третині XIX ст. і кількох її фундаментальних досягнень: уведення у науковий обіг великого корпусу джерел, на основі якого у наступний період (1840–1860-ті рр.) було створено перші узагальнюючі концепції ВКЛ; виділення історії ВКЛ у самостійний об'єкт дослідження; з'ясування провідної ролі східнослов'янських народів у формуванні політичних і культурних традицій ВКЛ XIV–XVI ст.

Наприкінці параграфа (с.105–108) подано досить стислий огляд розвитку української історіографії кінця XVIII ст. – першої чверті XIX ст. Основним змістом цього процесу Д.Карєв вважає надання ідеї автономізму дедалі глибшого наукового характеру і національного обрамлення.

Упадає в око, що український і білоруський матеріал у другій главі подано майже ізольовано один від одного, хоча автор постійно наголошує на потребі «парності» у розгляді історіографічного процесу і націєтворення в Білорусії та Правобережній Україні.

Третя глава монографії присвячена історичній науці Білорусії й України та генезі історичної свідомості білорусів і українців у 1830-х – на початку 1860-х рр. У параграфі 3.1 розглянуто історичну політику російської імперської влади й, відповідно, формування образу минулого Білорусії й України в російській історіографії дореформеного періоду. На початку автор подає загальний огляд публікації джерел та досліджень за попередній період. Водночас постійно наголошується на політичній зумовленості цих наукових здобутків. Зрештою, після придушення польського повстання 1830–1831 рр. урядові та наукові кола імперії усвідомили доконечну потребу вирішення двох проблем: зібрати найповнішу інформацію про Білорусію та Україну й розпочати контрпропагандистську діяльність щодо

переорієнтації суспільної свідомості місцевих еліт у бік Росії. Цій меті й було підпорядковано офіційну історичну політику означеного періоду, що реалізовувалась, як показав автор, через найрізноманітніші інституції та персоналії. Зокрема, помітну роль відіграли губернські статистичні комітети, археографічні комісії тощо. Великодержавні монархічні версії історії Білорусії та України, на думку автора, були закладені працями М. Устрялова та М. Погодіна. Чимало прислужилися й спеціальні заходи міністерства внутрішніх справ, генерального штабу російської армії та інших відомств. Очевидно, випадково у цей параграф потрапив аналіз праці О. Турчиновича «Обозрение истории Белоруссии с древнейших времён» (с.127–129), оскільки у ній історія Білорусії розглядалася не як частина минувшини інших держав, у тому числі й Росії, а як цілком самобутній «осібний» історичний процес. Тим більше, книга цього автора згадується у наступному параграфі (с.149–150) як свідчення початку формування нової національної історіографії, хоча й у дворянській оболонці. Окрема проблема, яка досить детально тут розглянута, – це впорядкування величезного архівного фонду Білорусії, Правобережної України та Литви (віленський і вітебський центральні архіви давніх актових книг тощо). Загальний висновок виглядає цілком адекватним – до початку 1860-х рр. сформувалися основні концептуальні засади офіційно-охоронної історіографії, яка ще не мала великого суспільного ефекту, оскільки призначалася для «службового використання» (с.147).

Невеликий за обсягом параграф 3.2 формально присвячений з'ясуванню ролі Вільно, Харкова і Києва як центрів історичних та архівно-археографічних досліджень Білорусії й України. Насправді, як і раніше, тут автор розглядає більш глобальну проблему визначення національних орієнтирів історичних студій і, відповідно, спрямування масової історичної свідомості. Він декларує принципово важливу тезу про те, що гостра політична та ідейна боротьба з білоруського та українського питань між представниками обох «крайностей» – польської націоналістичної та російської великодержавно-монархічної історіографічних традицій – мала несподівані для них наслідки, а саме «виділення історії Білорусії та України як самостійних об'єктів дослідження, зі своєю предметно окресленою сферою і колом питань для вирішення» (с.149). Принагідно кілька разів наголошується, що кінцевої мети переорієнтації історичної свідомості місцевої еліти Білорусії на свій бік царизму так і не вдалося досягти (с.148, 158). Автор детально аналізує інтелектуальну роль Вільно, яка попри закриття Віленського університету та інших навчальних закладів, зберігалася завдяки виданню наукових і науково-популярних журналів. Українського читача також має зацікавити авторський аналіз наукової спадщини істориків із кола «литвинів-патріотів»: Т.Нарбута, І.Ярошевича, А.Кіркора. Перший із них, хоча і репрезентував «антикварний» напрям в історіографії, усе ж мав помітний вплив на історичну свідомість тодішньої білоруської та литовської інтелігенції, підтримуючі її «литвинську» ідентифікацію. У цьому параграфі більш органічно проаналізовано розвиток історичних досліджень в Україні, пов'язаний із функціонуванням університетських центрів у Харкові та Києві, діяльністю окремих видатних інтелектуалів.

Усе це підвело автора до обережного висновку про зародження на початку 1860-х рр. «інтегративного напрямку в дослідженні білорусів і Білорусії, українців і України – білорусознавства й українознавства» (с.150). При цьому він спеціально наголошує, що українська історіографія у цю добу мала помітні переваги порівняно з білоруською у сенсі розширення й поглиблення національної свідомості, пояснюючи таку ситуацію різною лояльністю й ідентифікаційною орієнтацією білоруських та українських інтелектуалів. Якщо перші продовжували орієнтуватися на польську культурну доміную, то другі, дотримуючись ідеї культурного автономізму, залишалися все ж лояльними до політичних реалій Російської імперії. Звідси й різні умови для проведення історичних досліджень та обґрунтування місцевої самобутності. Зрештою, дослідник вказує й на спільне у розвитку як білоруської, так і української історіографій дореформеного періоду – надто слабкий вплив на масову свідомість більшої частини населення.

В останній, четвертій, главі дослідник характеризує білоруську й українську історіографію періоду пореформеної модернізації та формування національної історичної свідомості білоруської й української національної еліти в 1860–1920-х рр. По суті, це найголовніша й найбільш опрацьована частина монографії.

Назва параграфу 4.1 – «Західнорусизм і його представники в білоруській та українській історіографії пореформеного періоду» – дещо не відповідає змісту в його українській частині, оскільки і сам автор визнає, що ідеологія «західнорусизму» відсутня в українській

традиції. На початку параграфа чимало місця приділено аналізу чинників, які впливали на розвиток білоруської історіографії у нових умовах. Серед них виокремлюється соціально-політичний резонанс, викликаний польським повстанням 1863–1864 рр. та його придушенням. Безумовно важливе наукове значення має проведений Д.Карєвим докладний розгляд генеалогії та суті течії західнорусизму. Важливо, що автор аналізує різні її рівні – суто ідеологічний, організаційний, персональний і, власне, історіографічний. Подано докладну інформацію про М.Кояловича, К.Говорського, П.Жуковича та їх наукову й видавничу діяльність. Заслужовує на увагу авторська інтерпретація видових ознак західнорусизму, який він відносить до пізнього слов'янофільства та монархічної православної традиції. Концептуальними засадами історичної схеми вважає протиставлення «двох головних сил – російської та польської», ігнорування соціального чинника тощо.

У параграф включено також детальний і фаховий розгляд стану білоруських архівів у 60-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. та діяльності Віленської археографічної комісії (с.182–193). Подано інформацію і про історико-краєзнавчу діяльність губернських статистичних комітетів, Північно-Західного відділу Російського географічного товариства тощо.

Висновок із викладеного цілком закономірний: офіційні чинники значною мірою реалізували свою основну мету – досягли русифікації масової історичної свідомості білорусів до 1914 р. Однак цього не вдалося здійснити у підросійській Україні. Перепоною для русифікаторського курсу тут була професійно підготовлена українська наукова еліта (с.205–296).

Завершальний параграф 4.2. присвячено формуванню ліберального і демократичного напрямів у білоруській та українській історіографії 70-х рр. XIX – початку XX ст. Подано детальну характеристику життєвого шляху, інтелектуальної біографії (з елементами аналізу теоретико-методологічних підстав наукових праць) Є.Карського, І.Лаппо, О.Турцевича, М.Любавського, П.Бессонова, М.Довнар-Запольського, В.Ластовського та ін. Особливий наголос зроблено на їх зацікавленні білоруською проблематикою та впливові їхньої спадщини на загальний процес націєусвідомлення. Д.Карєв висловлює принципово важливу думку, що на етапі початкового формування білоруської національної історіографії українсько-білоруські зв'язки набувають суттєвого значення (с.242). Можна привітати увагу автора до безпосереднього або опосередкованого впливу на білоруську історіографію М.Костомарова, В.Антоновича, М.Драгоманова, М.Грушевського та інших українських істориків. Наприкінці параграфа проаналізовано нові явища національного розвитку та історіографічного процесу в роки Першої світової війни та революційних подій. Зокрема, певний інтерес становить поява т.зв. «краєвої» ідеології (М.Ромер), яка мала відповідники в українському інтелектуальному середовищі (проте автор цього не зауважує). Указано на відмінності між Україною та Білорусією щодо національно-державного будівництва і статусу національної історіографії.

Д.Карєв слушно наголошує на випереджаючому розвитку української історичної науки та її стимулюючому впливі на становлення білоруської історіографії. Серед причин цього явища автор виділяє якість української національно-орієнтованої інтелектуальної еліти, вищий рівень економічного розвитку, оптимальнішу етносоціальну структуру населення, мережу університетів, наявність другого національного центру – «галицького П'ємонту», кращу динаміку національного руху, у тому числі й на Наддніпрянщині, наявність історичної державно-політичної традиції.

Зрештою, дослідник запропонував низку новацій в осмисленні історіографічного процесу. До них можна зарахувати виділення політичного чинника впливу як визначального, урахування особливостей становлення еліт та інтелігенції обох народів, показ конкуренції між різними напрямками історичного знання, формулювання власної схеми періодизації історіографічного процесу тощо. Важливою науковою сентенцією є показ потужного націєтворчого потенціалу як української, так і білоруської історичної науки на різних етапах їх становлення. У монографії проаналізовано творчий шлях, наукові здобутки, вплив на розвиток історіографічного процесу величезної кількості істориків. Приваблює у книжці, зрештою, і вишуканий академічний стиль викладу матеріалу.

Характерною особливістю монографії є звернення до дискусійних питань. Так, доволі контраверсійними видаються авторські тлумачення наслідків входження Білорусії та Правобережної України до складу Російської імперії (особливо у контексті посилення колонізаційних процесів) (с.76–78), теза про «недалекоглядність» лібералізму Олександра І та «прозорливість» єдинотеподільної позиції М.Карамзіна (с.117–118), зарахування

К. Харламповича до школи М. Кояловича (с. 204) тощо. Певною редукцією історіографічного процесу, на нашу думку, є те, що автор пов'язує формування національної історичної парадигми лише з демократичним баченням минулого (народницький, національно-демократичний або демократичний підхід). Можливо, що це певним чином виправдане стосовно білоруської ситуації. В українському випадку такої односторонності все ж не було.

Дещо несподіваною для монографії такого рівня виявилось широке використання автором термінологічних анахронізмів на кшталт «дожовтневий період», «клерикальна і дворянська», «дворянська» або «буржуазна» історіографія, «дворянсько-монархічний історик», «монархісти-історики», «епоха капіталізму», «військово-політичний блок антирадянських сил у громадянській війні» тощо.

Зустрічаються й окремі помилки у відтворенні прізвищ та імен істориків і діячів національного руху, особливо українських (Харлампович, Бачинський, Біднов). «Не поталанило» й окремим науковцям, як українським, так і зарубіжним. Так, Лія Грінфелд в авторській інтерпретації перетворилася на чоловіка (с. 29), історик Удод у російськомовному тексті замість ініціалу «А.» отримав «О.» (с. 32). У тексті трапляються й окремі суто технічні недоречності. Серед них можна назвати «збої» у посиланнях (с. 24, 25, 91, 120, 156, 160, 179, 223, 224, 234), які створюють певні незручності при роботі з науковим апаратом монографії.

Як побажання щодо вдосконалення монографічного дослідження хотілося б назвати потребу зосередження більшої уваги на суто методологічних новаціях, які з'явилися на завершальному етапі становлення національних парадигм у білоруській та українській історіографіях. Очевидно, що поява нової якості в оснащенні наукового пошуку свідчила про їх загальний рівень, який кореспондувався з національним розвитком. Для продуктивнішого прочитання монографії бажаними були б іменний та географічний покажчики.

Проте висловлені зауваження і побажання не знижують загального високого наукового рівня рецензованого видання. Сподіваємося, що нова монографія професора Д. Карєва прислужиться науковцям, аспірантам, студентам, усім тим, хто цікавиться розвитком історичних знань і становленням національної свідомості білорусів та українців. Чимало наукових підходів, гіпотез, висновків спонукають до серйозної фахової дискусії, якої, на жаль, досить гостро бракує як українській, так і, тим більше, білоруській історичній науці.

Урешті-решт, рецензована книга породжує певне «інтелектуальне невдоволення» з того приводу, що й досі подібної праці не написано з української перспективи. Оскільки маємо певний парадокс – при випереджаючому розвитку української історичної науки, у тому числі її національної парадигми, не говорячи вже про значно потужніше українське націєусвідомлення, порівняльні студії базуються на помітно слабшому контрагенті – білоруському. Отже, слово за українськими істориками.

В.В. Масненко (Черкаси)